

Abbâsîlerin Çöküş Sürecinde Yahudi Cehbezler ve Bankerler

Abdullah Burgu*

Giriş

Farsça bir kelime olan “Cehbez” kavramı Arapçaya sonradan girmiştir ve “içinde maden eritilen kap” anlamına gelen “kehbed”den türemiştir. Nitekim Abbâsîlerin ikinci asrında Bağdat, Ahvâz, Vâsıt ve diğer şehirlerde faaliyet gösteren cehbezlerin büyük bir kısmı sarraflık yapan kimselerdi ve “sayrafi” adıyla da bilinirlerdi. Cehbezlik zaman içerisinde belli bir iktisadi faaliyet zümresini tanımlamanın yanı sıra “ulu bilgin”, “bilge”, “efendi”, “sahip”, “müdür”, “adil”, “tenkitçi” ve “tahlilci” gibi çeşitli ıstıhlalarda da kullanılmıştır¹. Ancak en yaygın kullanımı İslâm iktisat tarihinde bankacılar, bankerler, sarraflar, muhasipler, âmiller, haznedarlar² olarak bilinen ve X. yüzyılda yaygın bir şekilde faaliyet gösteren Yahudi bankerlerin meslek grubunu ifade ederken şekillenmiştir³. İslâm iktisat tarihi çalışmalarıyla bilinen A. Dürî (ö. 2010), cehbezlerin Zerdüşî din adamlarına verilen “cehâbize” adından geldiğini ileri sürerek, cehbezlerin faaliyetlerini eski İran toplumuna kadar götürmesine rağmen finans sektöründeki yerlerini Abbâsîler dönemi Irak bölgesi üzerinden ilişkilendirmiştir⁴.

- * Dr. Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, aburgu@selcuk.edu.tr
- 1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Yayınları, Ankara 1988, s. 377; Celal Yeniçeri, “Cehbez”, C VII, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 222; Cemşid Salehpur, *Ferhengi Câme Farsi be Türki İstanbuli*, C I, Neşrû'l-İlm, Tebriz 1370, s. 373.
- 2 Walter Fischel, “The Origin of Banking of Mediaeval Islam: A Contribution to the Economic History of The Jews of Baghdad in the Tenth Century”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2, April 1933, s. 341-342. Ayrıca bk. İhsan Arslan, *Muktedir-Billâh Döneminde Abbâsîler*, Okur Akademi Yayınları, İstanbul 2014, s. 172.
- 3 Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınları, İstanbul 1972, s. 371; Gene W. Heck, *Şarhman, Hz. Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri*, çev. Öznur Özdemir, Albaraka Yayınları, İstanbul 2022, s. 132-133.
- 4 Abdulaziz ed-Dürî, *İslam Kurumları Tarihi*, çev. Kasım Koç, Albaraka Yayınları, İstanbul

Anlaşıldığı kadarıyla cehbez kavramı, Abbâsî hilafetinin kuruluşundan önce ortaya çıkmış, Sâsânî iktisat sisteminin bir parçası halinde İslâmî döneme ulaşmış ve cehbez unvanıyla bilinen kimseler divanlarda istihdam edilmiştir. X. yüzyıl itibarıyla mali gerilemeden dolayı da dönemin literatüründe yaygın bir biçimde kullanılır hale gelmiştir. Bilindiği gibi Abbâsî devlet hazinenin bütçesinin çoğunluğunu eyaletlerden gelen haraç, ticaret ve gümrük rüsumları, mukataâ ile çeşitli nakdî ve aynî gelirler meydana getirmekteydi. Hilafete yönelik isyanlar, süregelen savaşlar ve mahalli hanedanların yükselmesi sonucu bunların ciddi derecede düşüşü yeni bütçe arayışlarını beraberinde getirmiştir. Genellikle müsadere ve damânlık (garantörlük) usulü ile mali sistemdeki açıkları kapatmak için uygulanmaya başlanmıştır. Bu tür tedbirlerin yetersiz kaldığı durumlarda ise cehbez olarak bilinen Yahudi tüccar ve bankerlerden borç alınma yoluna gidilmiştir. Aşağıda örnekleri görüleceği üzere Yahudi cehbezler vasıtasıyla şekillenen finans ve bankacılık sektörü, Abbâsî maliyesi ve toplumu uzun bir dönem etkisi altına almıştır.

1. Abbâsîlerde Cehbezliğin Ortaya Çıkışı

Abbâsîlerde ticaret ağı genişleyip, para akışı canlandıkça servet dağılımı da buna paralel oranda değişiklik göstermiştir. Toplum içerisinde tüccar sınıfıyla birlikte sarraflar da zengin sınıfın içerisinde yerlerini almışlardır. Aralarında zimmîlerin yoğunlukta bulunduğu tacir ve sarrafların bir kısmı Halife Mansûr'dan (754-775) itibaren Abbâsî mali sisteminin ihtiyacı olan parayı karşılamak için devlete kredi vermeye başlamışlardı ve devlet ricalinin parasını muhafaza işleri ile meşgullerdiler⁵. X. yüzyıl Abbâsî saray ve toplumundan ilginç örnekler sunan Kadî Ebû Ali Tenûhî'nin (ö. 384/994) bir kaydına göre ise Me'mûn zamanında (813-833) cehbezlerin çalıştığı bir devlet dairesinin varlığından söz etmek mümkündür. Fakat anlaşılan bu dönemde harac divânında maliyeden sorumlu kâtiplerin yanında bulunan cehbez sadece muhasebe işlerinde çalışan bir yardımcıydı⁶. Nitekim W. Fischel (ö. 1973), cehbezlerin Beytül-Mâl'a vergi olarak gelen paralara değer biçme ile ilgili bir uzmanlık görevinde bulduklarını da iddia etmiştir⁷.

2019, s. 185.

5 Muhammed b. 'Abdûs Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, neşr. M. Sakkâ-İ. Ebyârî-A. Sa'lebî, Kahire 1401/1980, s. 65-66; Yeniçeri, "Cehbez", s. 222-223.

6 Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kadî et-Tenûhî, *Kitâb-ı el-Ferec Bade'ş-Şidde*, C I, thk. Abbûd eş-Şalecî, Beyrut 1978, s. 39-40.

7 Fischel, "The Origin of Banking of Mediaeval Islam", s. 343.

Halife Mansûr dönemine dair Cehşiyârî (ö. 331/942-43) tarafından kaydedilen bilgi, açıkça cehbezlerin ilk günlerden itibaren zimmîlerden oluştuğunu ve para muhafaza etme, emanet alma ve işletme faaliyetlerinde bulduklarını ortaya koymaktadır. Sonraki süreçte cehbezlerin tecrübe ve birikimi dîvânlarda istihdamlarının önünü açmıştır. Ama X. yüzyıla kadar kurumsal bir yapıda ve finans sektörünün ana hattında olduklarını söylemek mümkün görünmemektedir. Abbâsîler çöküş sürecine girdiğinde bürokraside müsadere ve rekabetin artması, mal ve paranın kayıt dışı yöntemlerle korunması gibi durumlar, emanet verme fikrini doğurmuştur. Çünkü örneklerle sabit olduğu üzere çoğu zaman malın gelecek nesillere intikalini sağlama aracına dönüşen vakıf hukuku dahi delinmekte⁸ ve sıklıkla üst düzey memurlar azledilip, mallarına müsadereyle el konulmaktaydı.

Hilafetin ciddi gelir kaynaklarının toplandığı Bağdat, Ahvâz ve Vâsıt gibi şehirlerde bulunan cehbez zümresinin çoğunluğunu Yahudi sarraflar oluşturmaktaydı. Bu sistemin gelişmesindeki temel etken sadece iktisadi gerileme ile açıklanabilecek bir olgu değildir. Her devlet ve toplumda olduğu gibi Abbâsîlerde de bir servet burjuvazisi doğmuştu. Bu zenginliğin muhafazası ve istikrarın devamı için yeni sistemler geliştirmek gerekliydi. Mali sistemde görev yapan Fars, Hıristiyan ve Yahudi memurlar finansal yeniliğin de mimarıydılar⁹. Diğer yandan, memurlar ve vezirler de müsadereye korunmak ve kârlı bir ticaret ortaklığı için cehbezlere para emanet ediyorlardı.

Yahudi araştırmacı S. Goitein'e (ö. 1985) göre Yahudi cehbezler, İslâm dünyasında burjuva sınıfının doğuşuyla, bu topluluğun tüccar sınıfına dönüşmesi neticesinde ortaya çıkıp yaygınlaşmıştır¹⁰. Abbâsîler açısından cehbezliğin bankerliğe dönüşümü ise, Karmatiler ve Zencîlerin isyanıyla uğraşmak zorunda kalan devletin mali ve toplumsal reformlara duyduğu ihtiyaçla ilgiliydi. Bataklik bölgelerde çalıştırılan kölelerin yaklaşık on beş yıl süren isyanı boyunca endüstri ve ticaretin gelişmiş olduğu Vâsıt, Ahvâz, Basra gibi şehirler merkezden koparılmış, Bahreyn ve Hûzistan gibi bölgeler asiler ta-

8 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribül-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 229.

9 Benedikt Koehler, *İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, çev. İsmail Kurun, Liberte Yayınları, İstanbul 2016, s. 162. Yahudilerin Orta Çağ Avrupa'sında da faiz karşılığı borç verme faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir. Bk. Jacques Le Goff, *Ya Paranı Ya Canını Ortaçağda Ekonomi ve Din*, çev. Enes Öztürk, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s. 39.

10 Shelomo Dov Goitein, "Jewish Society and Institutions Under Islam", *Jewish Society Through the Ages*, ed. Haim-Hillel Ben-Sasson-Samuel Ettinger, New York 1969, s. 178.

rafından işgal edilmişti¹¹. Mısır¹² ve Biladü’ş-Şam’daki bereketli topraklar Tolunoğulları, Sistan gibi deniz ticaretinde önemli gelir kaynaklarını içeren limanlar da Saffâriler tarafından ele geçirilmişti. Merkezî hazineye Mısır’ın, Biladü’ş-Şam’ın ve 250.00 dinar tutarındaki Siraf Limanı’nın vergileri artık gelmiyordu¹³. Ahmed b. Tolun (ö. 270/884), Dımaşk’ın 300.000, Ürdün’ün 100.000 Filistin’in 300.000 dinar olan toplam 700.000 yıllık gelirine de el koymuştu. Halife Mutemi’d-Alellah (ö. 279/892) mahalli hanedanlar üzerindeki kontrolü iyice kaybedince, Naib Muvaffak (ö. 278/891) tarafından istikrarın sağlanması için ilk adımlar atıldı. 292-293/905 yılında her ne kadar artık Mısır’da Tolunoğulları etkilerini kaybetmiş olsalar da¹⁴, bu sefer bölgeye tayin edilen âmil ailelerinin haraç ve cizye gelirlerini usulünce gönderdikleri şüpheliydi. Hatta zamanla güçlü mahalli hanedanlığa dönüşen bu aileler, kendi içlerinde bile mali problemler yaşamaktaydılar¹⁵.

Cehbezlerin, Abbâsî idaresi tarafından gittikçe zayıflayan iktisadi duruma karşı bir tedbir seçeneği olarak kullanılması Mu’tazîd-Billâh’ın (ö. 289/902) mali reformlarının en başında gelmiştir. Bütçe seviyesi düşük, idari mekanizması bozuk bir hilafet devralan Mu’tazîd-Billâh, ilk iş olarak idari-mali düzenlemeler yapma ihtiyacı duymuştur. Bu nedenle bazı kâtip ailelerinden yardım talep etmiş ve onların yönlendirmeleriyle Abbâsîleri yeniden toparlama sürecini başlatmıştır. İşinde başarılı olduğu anlaşılan ve köklü bir dihkân ailesinden gelen maliyeci kâtip Ahmed Muhammed b. Furât (ö. 291/903-904), daha önce Beytü’l-Mâl adına eyaletlerde vergi tahsilini gerçekleştiren

11 Eliyahu Ashtor, *A Social And Economic History Of The Near East In The Middle Ages*, University of California Press, London 1976, s. 119; Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 125-129.

12 Ashtor, *Social And Economic History*, s. 129; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 126.

13 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm’ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 576.

14 Tolunoğulları da artık eski mali güçlerini kaybetmişler, merkez hazineye ödeme yapmaktan ziyade kendi ihtiyaçlarını karşılamaktan aciz duruma düşmüşlerdi. Nitekim Ahmed b. Tolun’un oğlu Abbas’ın, babası Şam’da savaştığı sıralarda isyan edip Fustat’ta bazı esnaflardan 200.000 dinar borç aldığı bilinmektedir. Elçibey, *Tolunoğulları*, s. 107-108.

15 Mısır’daki maliyeci (âmil) ailelerinden İbn Müdebber’in faaliyetleri ve Mısır’ın gelirlerindeki değişim süreci için bk. Mustafa Demirci, “Abbâsîler’de Reformcu Bir Bürokrat: Ahmed İbnü’l-Müdebber’in Toprak ve Vergi Reformları”, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-2*, ed. Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Elazığ 2013, s. 547-566.

“mâ’el-cehbeze” adıyla bilinen mültezimlerle asker maaşlarını ödeme koşulu- nu taşıyan bir anlaşma yapmıştır. Böylece Ahvâz’ın gelirleri nakit para karşılığında Yahudi bir cehbeze tevdi edilmiş ve Divânü’l-Cehbez’in ilk temelleri atılmıştır¹⁶.

Zaman içerisinde belli ailelerin uhdesinde tekelleşerek, “el-Cehbeziyân-ı el-Yahûdiyyân”¹⁷ isimleri ile anılan bu zümre X. yüzyıl Abbâsî iktisadi teşekküllerinin en aktif isimlerini de içinde barındırmıştır. Mu’tazîd-Billâh döneminde, 278-279/892 yılında bir tacir ve banker olan Yahudi Netira, halifeye hizmet etmeye başlamıştı. Zenginliği ile şöhretini artıran ve saray tarafından muteber bulunan mezkûr cehbezin Abbâsîlere hizmeti 297-298/910 yılındaki ölümüne kadar sürmüştü. Mu’tazîd-Billâh’ın Netira ile olan yakın ilişkisi Yahudi cemaatinin vergi mükellefiyetinin değiştirilmesine kadar gitmiştir. Ancak Yahudileri cizyeden muaf tutmak isteyen halifeye, Netira devlet himayesinden mahrum kalma kaygısından dolayı itiraz etmiştir¹⁸. Netira’dan sonra oğlu Selh b. Netira bu faaliyetleri devam ettirmiş ve Yahudi cehbezler arasında kuvvetli aile bağları kurulmuştu. Cehbez Netira, diğer bir meşhur cehbez Yûsuf b. Finhâs’ın kızıyla evlenmişti ve Selh, Yûsuf’un torunuydu¹⁹.

2. Abbâsîlerin Çöküş Sürecinde Cehbezlik

a. Cehbezliğin Kamusallaşması

Yukarıda belirtildiği gibi Mu’tazîd-Billâh zamanında resmî olarak devletle çalışmaya başlayan cehbezler esas işlevlerini Abbâsîlerin mali çöküş sürecinde kazandı. Kriz ortamında cehbezler mal muhafazasının daha ötesinde, devletle iş birliği içerisinde resmî bir fonksiyona sahip olmuşlardır. X. yüzyıl itibarıyla kamu borçlanması sonucunda, devlete ve tüccar sınıfına kredi ve borç veren bankacılık sektörü gelişti. Bu nedenle cehbezler en yoğun faaliyetlerini Muktedir-Billâh (ö. 320/932) zamanında, 295/908 ila 320/932 seneleri arasında yani Abbâsîlerin çöküş sürecinde göstermişlerdir. Mezkûr halifenin döneminde devlet bütçesi en fazla askerî harcamalarda tüketilmekteydi ve sadece merkezî aylık veya belirli periyodlarla aldığı maaş miktarı

16 M. Louis Massignon, *İslâm’ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr’un Çilesi (La Passion de Hallaj martyr mystique de l’Islam)*, C I, çev. İsmet Birkan, Ardiç Yayınları, İstanbul 2006, s. 198.

17 Arîb b. Sa’d el-Kurtubî, *Sılatu Târihi’t-Taberî*, (Târihu’t-Taberî’nin içinde) nşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim, Dârü’l-Ma’ârif, Beyrût 1964, s. 74.

18 Bk. Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, Köprü Kitapları, İstanbul 2013, s. 122.

19 Ashtor, *Social And Economic History*, s. 145.

yıllık 1.000.000 dinarı geçmekteydi²⁰. Asker maaşları nedeniyle gittikçe artış gösteren bütçe açıklarının kapatılması için belirli bölgelerin vergi gelirleri tıpkı dâmanlık²¹ uygulamasında olduğu gibi ama bu defa peşin alınan borç para karşılığında cehbezlere bırakılmıştır.

Muktedir-Billâh halife olmasıyla İbnü'l-Mu'tez (ö. 295/908) fitnesinin getirdiği kaos ortamı yeni vezir İbnü'l-Furât'ın (ö. 312/924) mali ve idari bazı tedbirler almasını zorunlu kılmıştır. Özellikle mahalli hanedanların isyan teşebbüsleri ve iktidarın sağlanmasında etkin güç haline gelen askerlerin maaşların ödenmesi sonucu mali yetersizlikler en üst seviyeye ulaşınca saray cehbezliği yani resmi bankerlik yoğunluk kazandı. Bu duruma bir de Vezir İbnü'l-Furât'ın yolsuzluk teşebbüsleri eklenince hilafetin mali dengesinde ciddi sarsıntılar gerçekleşmişti²². Mesela bu süreçte Muktedir-Billâh'ın biat merasimi için 700.000 dinar hazırlanmış, vezir aynı miktara tekabül eden oranda kendi hazinesine de para aktarılmasını kâtiplerine emretmiştir²³. Bu gibi durumların devlet bütçesine ağır maliyeti sonucunda 299-300/912 yılında, Bağdat'ta Yahudi bankacılığı yapan Yûsuf b. Finhâs resmî bir cehbez olarak faaliyetlerine başladı. İbnü'l-Furât'ın aynı yıl içerisinde azledilmesinden sonra göreve gelen dönemin meşhur vezirlerinden Ali b. İsâ (ö. 334/946) tarafından 302-303/915'de Hûzistan ve Vâsıt mültezime verildi ve çok bir zaman geçmeden 305-306/918'de İbnü'l-Furât'ın ikinci vezâretinde, Mısır ve Babilonya da aynı şekilde bir uygulamaya tabi kılındı²⁴. Buna benzer uygulamalar devlet ricalinde suiistimalleri de beraberinde getirmiştir. Bu sistemin ısrarla yürürlükte kalmasını sağlayan İbnü'l-Furât ikinci vezâretinden azledilince sorgu esnasında mezkûr Yahudi cehbezlerde 700.000 dinarlık emanet hesabı olduğunu itiraf etmiştir²⁵.

Vezâretleri boyunca birbirine komplo kurup, ağır sorgulamalarla müsadere süreçlerini başlatan İbnü'l-Furât ve Ali b. İsâ, genellikle mali reformlar ve

20 Ashtor, *age.*, s. 132-133.

21 Abbâsiler devri toprak yönetiminde bir tür vergi garantörlüğüne tekabül eden dâmanlık sistemi için bk. Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 408-423.

22 Sâbî, *age.*, s. 237; Tenûhî, *Nişvâr*, C II, s. 120-121.

23 Sâbî, *age.*, s. 133; Tenûhî, *Nişvâr*, C V, s. 75.

24 Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin es- Sâbî, *Tuhfetü'l-ümera fi't-târibü'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Kahire, s. 107; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanlar*, s. 121; Elçibey, *Tolunoğulları*, s. 197.

25 Arib, *Sılatu Târibi't-Taberi*, s. 74.

tedbirlerden dolayı Dîvân-ı Mezâlim'de tartışmışlar, her biri diğerine ağır suçlamalarda bulunmuştur. Yahudi cehbezlerle yapılan anlaşmalar ve onlar vasıtasıyla mal kaçırma teşebbüsleri bu mahkemelerde gündeme gelmiştir.

Cehbez esasında, daha önce de belirtildiği gibi erken Abbâsî toplumunda vergi toplama sırasında paranın teslim alınımı ve kaydını yapan kimseler için kullanılan unvandı. Fakat devletin mali krizde borçlanma ihtiyacı karşısında cehbezler vergi muhasipliği ve sarraflığın ötesinde para bankerleri durumuna geldi²⁶. Cehbezlerin iktisadî hayatta borç para verme, emanet para kabul etme, para işletme, darphane ile halk arasında aracılık etme, devlete kredi verme gibi faaliyetlerde buldukları söylenebilir. Muktedir-Billâh dönemine gelindiğinde ise merkezden uzak bölgelerin haraç gelirlerini elde etmek için cehbezlerle anlaşmalar yapılmış, mesela Kum şehri gibi yerlerde vergi işlerine cehbezler bakmışlardır²⁷. Kredi ve bankerlik şeklindeki cehbezlik uygulaması kısa süre içerisinde yaygınlaşmış, bir kez daha aynı isimle dîvân kurulmuştur. 316/928 yılında ise resmî bir hüviyette var olduğu kaydedilen Dîvânü'l-Cehbez'in reisliğine yine Ali b. İsâ'nın ekibinden zımmî bir kâtip olduğu anlaşılan İbrahim b. Eyyub en-Nasrânî atanmıştır²⁸.

Abbâsîlerde cehbezler devlete avans ve kredi vererek, karşılığında bazı bölgelerin vergisini alıyorlardı. Buna ek olarak, devlet adına haraçlarını aldıkları insanlardan da "Hakku'l-Cehbez" (cehbeze parası) adıyla bir para daha topluyorlardı²⁹. Cehbezlerin vergi tahsili sırasında hesap ücreti niteliğinde aldıkları bu paranın bir diğer adı da "revâc" olarak geçmektedir ve her 100 dirhemden 1 revac alındığı bilinmektedir³⁰. Söz konusu para Abbâsî bürokrasisinde Muktedir-Billâh zamanında rakip vezirler arasında tartışmaya dönüşen bir mesele haline gelmişti. Nitekim Vezir İbnü'l-Furât'ın ısrarla kalmasını istediği fakat Ali b. İsâ'nın halka zulüm olduğu gerekçesiyle karşı

26 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 404. Bunlardan farklı olarak Ahmet Tabakoğlu ve Benedikt Koehler, cehbezliğin uzak mesafeli ticareti kolaylaştırmak için, suftaceler vasıtasıyla parasız alışveriş ve bankacılık modelinde tesis edilen bir sistem olduğunu söylemektedirler. Krş. Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 433; Koehler, *Kapitalizm*, s. 162.

27 Abdulazîz ed-Dûrî, *Târîhu'l-'Irâkı'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râbi 'i'l-hicri*, Matbaatü'l-maârif, Bağdat 1948, s. 185; Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik 295-530/908-1136*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 65.

28 Arîb, *Sılatu Târîhi't-Taberî*, s. 117.

29 Dûrî, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 185.

30 Bk. Sâbi, *el-vüzerâ*, s. 349; Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 349; Arslan, *Muktedir-Billâh*, s. 194.

çıkıldığı cehbez parası bu idi³¹. Zamanla işlevi değişikliğe uğrayan cehbezlik, X. yüzyılın ilk yarısından itibaren artık bir vergi memurluğunu değil bankacılık ve tefecilik sektörünü ifade etmeye başlamıştır³².

b. Bütçe Dengesini Sağlamada Cehbezlik

Mu'tazid-Billâh zamanında ilk temelleri atılan Divânü'l-Cehbez, Muktedir-Billâh zamanında mali yetersizlikler ve bütçe açıklarından dolayı resmîleşerek çok faal olarak kullanılmıştır. Özellikle bu dönemde Abbâsîlerin kudretli vezirleri İbnü'l-Furât ve Ali b. İsâ cehbezlerle anlaşma yaparak bütçe eksikliklerini kapatmanın yollarını aramışlardır. İbnü'l-Furât'ın ilk vezirliğinden itibaren sıkı ilişkiler geliştirdiği Harûn b. İmrân ve Yûsuf b. Finhâs isimli iki tane meşhur Yahudi cehbez dikkatleri fazlasıyla çekmiştir. İbnü'l-Furât, bu iki sarrafi, daha kamu borçlanmasına gidilmeden önce, 295/908 yılı itibarıyla resmî cehbez statüsünde görevlendirmişti³³. Aralarında akrabalık ilişkileri de bulunan ve sarraflığın yanında tüccar da olan mezkûr cehbezler uzun süre vezirle kredi verme, ticari iş birliği ve devletin acil borç ihtiyacı gibi durumlarda birlikte çalışmışlardır. Ayrıca İbnü'l-Furât'ın zor zamanlarında maddî yardımlarda bulunup, adeta vezirin kasası rolünü de üstlenmişlerdi³⁴. Hatta İbnü'l-Furât'ın Harûn b. İmrân ile para ilişkilerine dayanan tanışıklığı çok eski zamanlara kadar inmekteydi ve ilişkileri İsmâil b. Bülbül'ün vezirliğinden (272/885-886-278/891) itibaren başlamıştı³⁵. Uzun yıllar boyunca devam eden bu dostluk neticesinde cehbezler ve onların sistemleştirdiği kredi uygulaması Abbâsî mali sisteminin kurtarıcı fonksiyonu haline gelmiştir.

Cehbezler kendi divânlarında sadece kredi ve ticarî işlemlerle uğraşmamışlar; aynı zamanda müsadere mallarının da kaydını tutmuşlardır. İbnü'l-Furât'ın 304/917 senesinde ikinci defa vezarete çıkmasıyla, eski vezirin yani Ali b.

31 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 255.

32 Hassan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 307.

33 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90; Ebû Alî el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kadî et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve abbârü'l-muzâkere (I-VIII)*, C II, thk. Abbûd eş-Şalecî, Darû's-Sadr, Beyrut 1995, s. 38. Kadî Yûsuf, Irak bölgesinde Yahudilerin yapmış olduğu ticari faaliyetler arasında cehbezliğin önemine vurgu yapmaktadır. Bk. Kadî Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâç*, çev. Ali Özek, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019, s. 197.

34 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90. Ashtor, *Social And Economic History*, s. 145.

35 Salâhuddîn Halil b. Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C IX, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa, *Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî*, Beyrut 1420/2000, s. 60.

İsâ'nın ekibinden olmaları gerekçesiyle görevden alınan kâtiplerin ve diğer devlet memurlarının müsadere malları bu iki cehbeze emanet edilmişti³⁶. Buna mukabil kısa süre içerisinde İbnü'l-Furât ilk vezirliğinden azledilip, tutuklandığında bu cehbezler de soruşturma geçirmiştir ve vezire ait paraları kendilerinde mahfuz bulunduğunu açıklamışlardır. Yahudi cehbezlerde 700.000 dirhem tutarında bir meblağın İbnü'l-Furât adına emanette olduğu ve Ali b. İsâ'nın bu miktarın yaklaşık 200.000 dirhemine el koyduğu bilinmektedir³⁷. Dolayısıyla idari mekanizmada üst düze görevlere de atanan Yahudi cehbezler bu dönemdeki yolsuzlukların sivil ayağı haline gelmişlerdir.

İbnü'l-Furât, 295/908-299/912 yılları arasındaki ilk vezirliği sırasında Yûsuf b. Finhâs'tan kredi almak istemiştir. Bu yüzden ona bir mektup göndererek, şu teklifte bulunduğu kaydedilmiştir:

Her aybaşında ilk altı gün benim, piyadelere (fursân ve hayyâle³⁸) ödemek üzere 30.000 dinara ihtiyacım var. Ancak ben ne ilk gün ne ikinci gün bu parayı bulamamaktayım. Bu nedenle senden, her ayın ilk günü 150.000 dirhem borç vermeni istiyorum. Biliyorsun ki, bu miktar, ayın ilerleyen günlerinde Ahvâz'dan gelecek, Ahvâz'ın gelirleri de sana ait ve Ahvâz'ın bu geliri de sana avans olsun.³⁹

Görüldüğü gibi, Ahvâz'ın tüm aylık gelirleri, yapılan anlaşma gereği 150.000 dirhem, yani muhtemelen 10.000 dinar karşılığında Yûsuf b. Finhâs'a bırakılıyordu. Ahvâz gelirleri üzerine akdedilen kredi anlaşmasından yaklaşık dört yıl sonra 305/917 yılında ise İbnü'l-Furât bu defa daha uzun vadeli ve faiz karşılığında cehbezlere borçlanmanın yolunu açtı. Buna göre her ay alınan 10.000 dinar borç karşılığında her dinar için yarım dirhem faiz ödenmesi kararlaştırılmıştır. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin (ö. 448/1056) kaydından anlaşıldığı kadarıyla bu faiz aylık 2500 dirhem tutarındaydı⁴⁰. Aynı dönemde, özellikle maaşları karşılamada bütçe eksikliğinden dolayı yaşanan mali zorluk kredi ile aşılmaya çalışılmış ve genellikle Yûsuf b. Finhâs'tan istenilen borç için %30 faiz uygulanmıştır⁴¹.

36 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90.

37 Arîb, *Sılat*, s. 74; Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 41. Ashtor, *Social And Economic History*, s. 145.

38 Mustafa Zeki Terzi, *Emevîler ve Abbasiler Döneminde Askeri Teşkilat*, Üniversite Yayınları, İstanbul 2021, s. 186.

39 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 178; Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 41.

40 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 50.

41 Mez, *Rönesans*, s. 540.

Abbâsilerin tahıl ambarı olarak bilinen Ahvâz'a burada özellikle değinmek gerekmektedir. Cehbezlerin yoğun olarak Ahvâz'da faaliyet göstermesi, bölgenin iltizama çok uygun bir coğrafya olmasıyla ilişkiliydi. İlk cehbez ailelerinden birinin temsilcisi olan Selh b. Netîra, Ahvâz âmilinden daha üst bir makamı temsil etmeyi başarmıştır. Oldukça zengin bir cehbez olan Selh b. Netîra daha önceden nakit para karşılığında Ahvâz'ın gelirlerini satın almıştı⁴².

Abbâsilerde kamu borçlanması İbnü'l-Furât ile sınırlı kalmamış, Ali b. İsa da vezirliği döneminde yukarıda adı geçen bu iki Yahudi cehbezle memurların maaşlarının ödenmesi hususunda gelecekteki on altı yıl boyunca geçerli kalacak yeni bir anlaşmaya varmıştır. Buna göre, çok önemli ticaret ve ziraat merkezi Ahvâz'ın yıllık vergi gelirlerinin⁴³ cehbezlere verilmesi şartıyla, her ayın başı memur maaşları cehbezler tarafından karşılanmıştır. Nitekim bu iki Yahudi cehbez "el-Cehbetü'l-Ahvâz" (Ahvâz Cehbezleri) ismiyle meşhur olmuşlardır ve burada aynı şehirde âmil Ebu Abdullah el-Berîdî için de bankerlik yapmışlardır⁴⁴. Esasında eyaletler ve şehirlerdeki harac görevlisinin (Sâhibü'l-harac, Âmil) sorumluluğundaki vergi toplama işini bu cehbezler işletme mantığıyla devralmışlardır. Dolayısıyla devletin ciddi vergi gelirleri vardı ama eyaletlerde faaliyet gösteren damînlerin taahhüt paraları Beytül-mâl'a uzun bir zaman geçtikten sonra ulaştığı için kamu ödemeleriyle ortaya çıkan bütçe açığı faizle kapanmak istenmiştir. Dahası İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa tarafından yapılan anlaşma ve uygulamalar iki cehbezden ölümünden sonra çocuklarına intikal etmiştir.

Vezir İbnü'l-Furât'ın Yahudi cehbezlerle kişisel ilişkisi İbn Miskeveyh tarafından kaydedilmiştir. Muktedir-Billâh döneminde isimleri geçen iki Yahudi cehbez Yûsuf b. Finhâs ve Harûn b. İmrân ile olan münasebeti evrakları günümüze ulaşmamasına rağmen, emanet verilen paralarla ilgili anekdotlar, bunların kullanım yerleri için yazılan mektuplar ve tembihler, bu ilişki ağının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir⁴⁵. İbnü'l-Furât ikinci vezirliğinden

42 Massignon, *Hallac*, s. 203.

43 İslam coğrafyacılarına göre 7 idarî bölgeden oluşan Ahvâz'dan 30.000.000 dirhem haraç toplanmaktaydı. Bk. Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 48; Muhammed b. Ahmed Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Absenüt-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 436.

44 Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 93; Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 38-39. Ayrıca bk. Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbâsî ve Fâtîmîler Dönemi)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2009, s. 53.

45 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, s. 108.

azlinden sonra yeni vezir Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya el-Hâkânî (ö. 312/924) tarafından 160.000 dinar parası cehbezlerden tahsil edilmişti. Yine İbnü'l-Furât son vezirliğinden 312/924 yılında alındığı zaman ise Ali b. İsâ, İbnü'l-Furât'ın ilişkilerini çok iyi bildiği için bir kez daha Yahudi cehbezlerden vezirin emanet paralarını istemiştir⁴⁶.

Abbâsî iktisat tarihçisi A. Durî cehbezlerin faaliyetleri ve sarayla ilişkilerine dair bazı tespitlerde bulunmuştur. O, İbnü'l-Furât'ın cehbezlerle olan hukukunun şahsi çıkara dayandığını belirtmiştir. Ama Ali b. İsâ'nın bir anlaşma ile resmîleştiği durumu tamamen devletin kriz yönetimi ile ilgili bir sonuçtan doğduğunu iddia etmiştir⁴⁷. Ali b. İsâ'nın anlaşma ile açık bir şekilde cehbezlerle resmî iş yapması, buna mukabil İbnü'l-Furât'ın mallarını müsadere eden korumak için parasını gizli bir şekilde emanet bırakması bu kanaati doğrulamaktadır. Bir başka dikkat çeken özelliğe de değinmek gerekirse; cehbezler sadece tüccar statüsünde değillerdi. Resmî iş birliklerinden dolayı saray ve çevresinde üst düzey bir bürokrat niteliğinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya el-Hâkânî'nin kısa süren vezâretinde (299-300/912-913) adı geçen bu iki Yahudi cehbez, mali danışmanlık görevini yürüten Ali b. İsâ'nın mali reformlarıyla resmî saray cehbezliğine getirilmişlerdir. Bu şekilde hem dışarıdan yapılan yolsuzlukların önü alınmak istenirken aynı zamanda piyasadaki gayri meşru iş yapan cehbezler legalize edilmiştir. Böylece cehbezler mali işlerden sorumlu bir bürokrat gibi yirmi beş yıl boyunca sarayla iş birliği içinde çalışmışlardır⁴⁸. Bazı vezirler ve zengin aileler şahsî sermayelerinin işletilmesini özel cehbezlerine havale etmişlerdi. Bunlar paralarını emniyet altına almak düşüncesiyle cehbezlerin yanında tutmuşlar ve işletilen sermayelerin elde edilen kârlarından onlara bir miktarda pay ödemişlerdir⁴⁹.

Vezirler mallarının müsadereye uğraması korkusundan, servetlerinin muhafazası için cehbezlerle sıkı ilişki içerisine girmişlerdir. Bu duruma rüşvet/merafık (المرفق) gibi yollardan elde edilen kazançlarının aklanmasını da eklemek gerekmektedir⁵⁰. İbnü'l-Furât da başlangıçta daha bir kâtipken, aslen Yahudi olmayan Abdullah b. Cessâs (ö. ?)⁵¹ isimli bir sarrafla çalışmıştı. Hat-

46 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, s.132-133; Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 37.

47 Dürî, *Tarihü'l-İraki'l-İktisadi*, s. 186-188.

48 Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 39; Arslantaş, *Yahudiler*, s. 173.

49 Yeniçeri, "Cehbez", s. 223; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 307.

50 Koehler, *Kapitalizm*, s. 166.

51 Ebi Cağfer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihü'l-Taberî Tarihî'r-rusul ve'l-mulûk*, C X, thk.

ta Muktedir-Billâh'ın halife olmasıyla cereyan eden fitne olaylarında, darbecilerin halife adayı İbnü'l-Mu'tez bu sarrafın; Muktedir-Billâh taraftarı İbnü'l-Furât ise Basralı bir tacirin evinde saklanmıştı⁵². Ayrıca İbnü'l-Furât yukarıda anlatıldığı gibi çoğu zaman malını koruyabilmek için veya oğullarına miras bırakabilmek için cehbezlere emanet para bırakıyordu. Fitne bastırıldıktan sonra bir soruşturma geçiren Abdullah b. Cessâs'ın milyonlarca dinarı müsadere edilmişti⁵³. Fakat Abdullah Abdullah b. Cessâs'ın, sarraf ve tacir olarak bilinmesine rağmen, Muktedir-Billâh döneminde bir cehbez olduğuna dair bir bilgi kaydedilmemektedir.

Cehbezlerle ilgili dikkat edilmesi gereken bir hususa daha dikkat çekmek gerekmektedir: Saray bankerliği yapan Yahudi cehbezlerin, devletin ihtiyacı olan parayı kendilerinin doğrudan karşılması söz konusu değildi. Çoğu zaman güven ve itimat sağladıkları Yahudi tacirlerden devlet adına borç alıyorlardı⁵⁴. Bu nedenle her tüccarın cehbez veya banker yaptığını ve her bankerin de tacir sınıfından olduğunu düşünmek doğru değildir. Esasında Abbâsiler döneminde Yahudilerin iktisadi hayattaki üst düzey rollerinin; kuyumcu, saray banker (Cehbezü'l-hazra) ve tüccar şeklinde üç sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Her biri bazen aynı şahısta bazen de farklı kişilerde birleşiyordu. Ama kaynakların ittifakla üzerinde durmuş olduğu Cehbezü'l-Ahvâz şeklinde tanımlanan⁵⁵ Yûsuf b. Finhâs, Hârûn b. İmrân ve Sehl b. Netira söz konusu üç fonksiyonu da yerine getiren üst düzey ilişkilere sahip kişilerdi. Mezkûr cehbezlerin yoğun bir şekilde faaliyet göstermeleri İbnü'l-Furât'ın 295/908 yılındaki ilk vezirliğiyle başlamış ve 312/924 senesindeki ölümüne kadar sürmüştür. Bu maktul vezirin bürokraside etkin olduğu dönemlerde isimlerine sıklıkla rastlanılmış ancak azli ve ölümünden sonra ise faaliyetlerine dair bilgiler kaynaklarda gittikçe azalmıştır⁵⁶.

Cehbezlik uzun yıllar Abbâsî mali sisteminde uygulanmaya devam etmiş, bankerler Emîrî'l-ümerâlik döneminde bile faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâri'l-Ma'arif-i Mısır, Kahire 1380/1960, s. 30, 39; Tenûhî, *Nişvâr*, C I, s. 25; Ashtor, *Social And Economic History*, s. 144; Elçibey, *Tolunoğulları*, s. 131-132.

52 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 37.

53 Tenûhî, *Nişvâr*, C I, s. 25-26; Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürüçü'z-zehb ve me'âdinü'l-cevher*, C IV, neşr. Yûsuf Es'ad Dâgır, Beyrut 1385/1965, s. 219.

54 S. D. Goitein, *Araplar ve Yahudiler Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İz Yayınları, İstanbul 2010, s. 202.

55 Arîb, *Sılatu Târihi't-Taberî*, s. 74.

56 Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 42; Fischel, "The Origin of Banking of Mediaeval Islam", s. 351-352.

Büyük ihtimalle Hârûn b. İmrân'ın oğlu olan Ali b. Hârûn el-Yahudi bu dönemin yani Müttakî-Lillâh zamanının (329/940-332/944) en meşhur cehbezlerindendi. Fakat idari çöküşün bir tezahürü olarak 330/941-942 senesinde Vâsıt'ta tutuklanıp malları müsadereye uğramıştı⁵⁷. Daha sonraki yıllarda da Yahudi cehbezler farklı bölgelerde ve devletlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Mesela çeşitli İslâm şehirlerini gezen Nâsır-ı Hüsrev, (ö. 465/1073'ten sonra) Fâtımiler zamanında, Mısır'da 439/1048-441/1050 yılları arasında Ebû Nasr isimli bir Yahudi sarrafın, sultana 200.000 mağribî dinar vermeyi teklif ettiğini anlatmaktadır⁵⁸.

Abbâsilerin, X. yüzyılda ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan cehbezler birkaç nesil boyunca bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Benî Netira veya Netiraoğulları olarak bilinen meşhur cehbez ailesi kırk yıl boyunca görevlerini sürdürmüşlerdir. Benî Hârûn yani Hârûn b. İmrân'ın oğulları ve Benî Finhâs adıyla tanınan Yûsuf b. Finhâs'ın çocukları da XI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar aktif bankerliklerini sürdürmüşlerdir⁵⁹. Abbâsi toplumunda Yahudi cehbezlerin yanı sıra Hıristiyan bankerler de devlet ile iş birliği içerisinde çalışmışlardır. Bunlardan en meşhurları Zekeriya b. Yuhannâ ve İbrahim b. Yuhannâ muhtemelen diğer iki Yahudi cehbezle birlikte sarayın resmî bankerliğini yürütmüşlerdi⁶⁰. Benî Furât'ın iktidardan düşmesinden sonra yaklaşık 315/927 yılında vekil-i harç statüsünde bazı alacak-verecek hesaplarının kaydını tutan cehbez İbn Ebi Meymun adından da anlaşılacağı üzere bir Yahudiydi ve Ali b. İsâ'nın vezirliği esnasında kâtip İbn Şirzad⁶¹ için çalışmaktaydı⁶². Bunun yanı sıra zamanla Ali, Ebubekir gibi isimleri olan ve muhtemelen ihtida eden cehbezlere de rastlanılmaktadır.

Abbâsilerin çöküş sürecinde mali ve siyasi faaliyetleri ile dikkat çeken âmil kökenli Berîdî ailesinin Sûs, Ahvâz ve Cündişapur gibi bölgelerdeki iktisadi işlerini cehbez olarak yürüten İsrail b. Selh ile sarraf Ya'kub isimlerinde de anlaşılacağı üzere köklü ailelerden gelen Yahudi cehbezlerdendir. Ebu Abdullah Berîdî ile kardeşi Ebu Yûsuf Berîdî damınlik yaptıkları bölgeden 321-324/933-936 seneleri arasında masraflarının neredeyse üç katı 8.000.000 dinar

57 Ebubekir Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah es-Sûlî, *Abbâru'r-Razi-Billâh ve'l-Müttaki-lillâh*, thk. J. Heyworth Dunne, Matbaatu's-Sâvî, Mısır 1935, s. 147, 148, 199, 204.

58 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul 2020, s. 96.

59 Ashtor, *Social And Economic History*, s. 146.

60 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 177, 248.

61 İbn Şirzad, Müstekfi-Billâh zamanında (944-946) vezirliğe getirilmişti.

62 İbn Miskevî, *Tecâribül-ümem*, s. 156.

elde etmişlerdi⁶³. Dolayısıyla onların geniş bir mali idareye sahip oldukları görülmektedir. Bu nedenle ihtiyaçlarını karşılamak için hizmetlerinde çok sayıda profesyonel cehbez çalışmıştır.

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla cehbezliğin çıkışı üç nedene dayanmaktadır:

1. Süreklilik gösteren isyanlar ve savaşlar neticesinde mali sistemi zayıflayan ve hazinesi yetersiz kalan devletin acil nakit para ihtiyacı. Nitekim Zenc isyanı bastırılmasında bile Mu'temid-Alellah tarafından ek harcamalar için borç para tedariki gerçekleştirilmiştir⁶⁴.
2. Tüccarlardan ve zanaatçılardan oluşan, zamanla burjuvalaşan sınıfın kazançlarını devam ettirme isteği.
3. Yüksek makamlarda görev alan memurların ve vezirlerin cehbezler üzerinden para aklama faaliyetleri.

B. Cehbezlerin Diğer Faaliyetleri

Cehbezler eyaletlerdeki nakdî vergileri topluyor ve bunların karşılığında "haku'l-cehbez" adıyla bilinen bir ücret alıyorlardı. Bunun oranı belirtilmediği için suüstümale açıktı ve cehbezler ile âmiller kendi tasarruflarını kullanarak, duruma göre miktar belirliyorlardı⁶⁵. Hatta yukarıda da anlatıldığı gibi Ali b. İsâ'nın, cehbezlerin aldığı bu vergiye; halkın başına bela olması ve devlete intikalinin gecikmesi nedeniyle karşı çıktığı görülmektedir⁶⁶. Fakat Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (ö. 288-289/901) vezirliğinde Abbâsî maliyesini yöneten Benî Furât kardeşlerden özellikle İbnü'l-Furât, veziri ikna ederek cehbezliğin kurumsallaşmasını sağlamıştır⁶⁷. Sonradan Dîvânü'l-Cehbez adıyla devlet dairesine dönüşmüş ve merkezi Bağdat'ta olan bu dîvânın, neredeyse tüm şehirlerde bir de temsilciliği açılmıştır. Fakat esasında Dîvânü'l-Cehbez'in ciddi gelir akışı gerektiren bütçe kaynakları ile ilgili tam bir netlik bulunmamaktadır. Hatta A. Mez de bu konuda bazı hasılatların nerden geldiğini anlayamadığını belirtmiştir.⁶⁸

Yûsuf b. Finhâs ve Hârûn b. İmrân gibi Bağdat bankerlerinin müesseselerine "sarrafu'l-hazra" (kapı sarrafı) adı verilmekteydi. Böylece resmî bankerler

63 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, s. 330, 454.

64 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, C II, s. 25.

65 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 404.

66 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 277.

67 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 404.

68 Yeniçeri, "Cehbez", s. 223; Mez, *Rönesans*, s. 102, 143.

kapı sarrafı tesmiyesine benzer bir ifadeyle “cehbezü'l-hazra” olarak isimlendiriliyordu. Sayrafi ismiyle de zikredilen bu cehbezler arasında “maksab” adı verilen para yatırıp-ışletme usulü de yaygındı. Özellikle harac ve diğer vergi gelirlerinin yüksek seviyede bulunduğu şehirlerde cehbezlerin işlettiği ulusal bankaya ise “cehbezeh” adı verilirdi. Her kentte de “kuy-i serrafân” adıyla bir banker pazarı bulunurdu⁶⁹. Bu muhtemelen bir pazardan ziyade banka işletmelerinin bulunduğu bir sokaktı. Cehbezlerin faaliyet gösterdiği birçok şehirde bir tür bankerler caddesi vardı ve içlerinde en meşhuru başkent Bağdat'ta Avn caddesiydi⁷⁰.

Cehbezlerin bir diğer faaliyeti de emanet para kabul etmek ve bunları yatırım aracına dönüştürerek, tefecilik yöntemiyle kâr ortaklığı (kırâz/mü-dârebe) işletmektir. Kâtiplerin, vezirlerin ve diğer bürokratların bu amaçla tüccar ve cehbezlere emanet para verdikleri bilinmektedir. Ayrıca daha önce belirtildiği gibi kâr beklentisinin yanında Abbâsî üst bürokrasisinin Yahudi cehbezlere para emanet etmelerinin bir diğer nedeni mallarının müsadereye uğramasından çekinmeleri idi. Özellikle Muktedir-Billâh döneminde görev gelen vezirlerin çoğunluğunun akıbeti, mallarının müsaderesi ile sonuçlanmıştır. Muâmera (المؤامرة) adı verilen komplo ve sorgulama yöntemiyle görevden alınan vezirlerin malları hazineye devredilmiştir. Bunun için Dîvânü'l-Mahcûze, Dîvânü'l-Merâfik, Dîvânü'l-Müsâderin ve Dîvânü'l-Makbûzat gibi farklı isimlerle dîvânlar kurulmuştur⁷¹. Hatta Vezir İbnü'l-Furât tarafından Dîvânü'l-Müsâderin'in başına Yûsuf b. Finhâs ile Hârûn b. İmrân getirilmiş, müsadere işlemleri bu cehbezler tarafından gerçekleştirilmiştir⁷². Müsadere durumuna düşmek istemeyen bürokratlar hem mallarının korunması hem de paralarının mücevher ve ticaretle değer kazanması için cehbezlerle iş birliği içine girmişlerdir. Dolayısıyla Muktedir-Billâh zamanında neredeyse her vezir ve bürokratin bir cehbezi veya kuyumcu anlamına gelen sayrafisi olmuştur⁷³.

69 Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanlar*, s. 370.

70 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 581; Fischel, “The Origin of Banking of Mediaeval Islam”, s. 349; Ashtor, *Social And Economic History*, s. 145; Heck, *Kapitalizmin Arap Kökenleri*, s. 133-134.

71 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 48; Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 60.

72 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90.

73 Arslantaş, *Yabudiler*, s. 169.

Cehbezlerin bir diğer iktisadî rolü de süftece adı verilen ve yaygın bir şekilde kullanılan havale sistemiydi. Süfteceye sahip tacirler, farklı şehirlerde anlaşmalı bir şekilde, mektup mahiyetindeki teminatı nakit paraya çeviriyordu. İbnü'l-Furât bizzat cehbez ortakları vasıtasıyla devletin mali işlerinde bu uygulamayı kullanmıştır. 305/917 yılında, vezirin kâtibi, Fârs, İsfahân ve diğer doğu memleketlerinin gelirlerini süftece yöntemiyle hazineye göndermişti⁷⁴. Tacirlerden ve cehbezlerden her 1 dinar karşılığında 1.5 dânek (dörtte bir dirhem) ödemek koşuluyla 10.000 dinar borç para alan Ali b. İsa başta olmak üzere diğer vezirlerin de sık sık bu yola başvurdukları bilinmektedir⁷⁵.

Yahudi cehbezler, şeker üretimi ve kumaş imalatının merkezi haline gelen ve Ahvâz'ın idarî bölgelerinden oluşan Sûs ve Tüster şehirlerinde de faaliyet göstermekteydiler⁷⁶. Bu açıdan Ahvâz, Sûs ve Tüster, Yahudi tacirlerin ön planda olduğu büyük şehirlerdi⁷⁷. Taşra ve saray arasındaki para akışını sağlamalarıyla dikkat çeken bu cehbezler, şeker ve kumaşa yatırım yaparak, elde edilen kârlarının bir kısmını senet usulü yani süftece ile Beytü'l-mâl'a veriyorlardı⁷⁸.

Zengin ve güçlü Yahudi cehbezler, bankerliğin yanı sıra bir tür vergi garantörlüğü olduğu bilinen damînlük görevini de yerine getirmişlerdir⁷⁹. Fakat zamanla Abbâsilerin idari-mali çöküş sürecine girmesiyle ve Bağdat'ta yaşanan siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle tüccar zümreleri ve cehbezler şehri terk etmeye başlamışlardır. Hilafet merkezinde idareyi ele alıp, devletin bürok-

74 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, s. 44.

75 Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 41-42.

76 Mukaddesî, *Absenü't-takâsîm*, s. 418; Arslantaş, *Yahudiler*, s. 90.

77 Arslantaş, *Yahudiler*, s. 249. Ahvâz şehri sikkeler üzerinde dahi "Sükü'l-Ahvâz" şeklinde adlandırılmıştır. Makdisî'nin aktardığına göre bölgede X. yüzyıla kadar fuar niteliğinde büyük pazarlar kurulmuştur. V. V. Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 202.

78 Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983, s. 143; Arslantaş, *Yahudiler*, s. 136. Muktedir-Billâh döneminde "cehbez" tabirinin bu iki tüccar haricinde, başkası için kullanılmadığını söylemek mümkündür. Muhassîn es-Sâbi de her ikisinin ismini vermiştir (Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 90). Fakat daha sonraki dönemlerde cehbez İsrâil b. Sulh ve Selh b. Nazîr isimlerine rastlanılmaktadır. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, s. 330, 455.

79 İslâm toplumunun daha Hz. Peygamber'in risaletinden itibaren Yahudilerle muhtelif ilişkiler içerisine girdiği bilinmektedir. Bu dönemde Yahudiler çoğunlukla ziraatle meşgul olan bir topluluktu. S. D. Goitein, Yahudilerin ziraatten ticarete geçişine dair ayrıntılar vermekte ve bu hızlı dönüşüme dikkat çekmektedir. Bk. Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 62, 73-74.

ratik sistemine son veren emîrû'l-ümerâlar arasındaki nüfuz mücadelesi ve Karmatî saldırıları bu göçün en önemli sebeplerini oluşturmaktadır. Mesela 325/936-937 senesinde cehbez ve tacirler için mühim ve hazin bir olay yaşanmıştır. Karmatîler Bağdat'ı işgal etmek için harekete geçmişler ve emîrû'l-ümerâlığı uhdesine alan Türk asıllı komutan Tüzün (ö. 334/945) ordusuyla birlikte Bağdat'a girmiştir. Bu olaylar esnasında özellikle sarraflardan müteşekkil Kerh mahallesinde dükkânları bulunan tacirler zulme uğramış ve Yahudi ve Mecusî cehbezler şehirden ayrılarak Şam'a kaçmışlardır⁸⁰. Bu cehbezlerden Sehl b. Netira 325//937 senesinde Beckem tarafından Vâsıt'ta tutuklanıp, işkence yapılarak mal vermesi istenmiş, sonrasında ise serbest bırakılmıştır⁸¹.

Cehbezler iktisadi sisteme adaptasyonlarını mali uzmanlıklarını yansıtarak gerçekleştirmişlerdir. Yaptıkları her işlemi bir şekilde kayıt altına alarak, Dîvânü'l-Cehbez'in günlük, aylık ve yıllık gelir-gider cetvellerini tutmuşlardır. Günlük "rûznâmec", aylık "hatme", yıllık "el-hatmetü'l-câmia" adıyla listelenmiştir. Diğer yandan maliyeci kökenden gelen vezirlerin bu dîvânın gelir-giderlerinin takipçisi oldukları kaynaklara geçmiştir. Mesela İbnü'l-Furât, vezirliği sırasında kâtibi İbn Ferceveyh'i cehbezlerin hesaplarını kontrol ve devletin alacaklarını tespit etmek amacıyla görevlendirdiği bilinmektedir⁸².

80 Ebubekir Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah es-Sûlî, *Abbâru'r-Razi-Billâh ve'l-Muttaki-Lil-lâh*, thk. J. Heyworth Dunne, Matbaatu's-Sâvî, Mısır 1935, s. 251.

81 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, s. 360.

82 Yeniçeri, "Cehbez", s. 223.

Sonuç

Emevîlerde ve Abbâsîlerde, devlet dairelerinde ve özellikle dîvân sisteminde çok sayıda gayrimüslim kâtiplik yapmıştır ve bunların çoğunluğu Zerdüş, Kıptî, Nebâti ve Rum asıllı olmuştur. Yahudilerin dîvânlarda diğer gayrimüslim tebaada olduğu gibi istihdam edilmemeleri, bu topluluğu toplumsal kabul görme adına ticari faaliyetlere sürüklemiştir. Zaman içerisinde belli bir servet kazanımı elde eden Yahudiler, servetlerini katlama amacıyla tefecilik gibi usullere başvurmuşlardır. Abbâsî toplumunda da tabandan başlamak suretiyle faiz karşılığı borç verme işlemleri devletin çöküş sürecinde merkezî idarenin temsilcileri vezirlere kadar uzanmıştır. Ali b. İsa ve İbnü'l-Furât gibi vezirler, cehbezlerin konumunu resmîleştirerek, onları kamu borçlanmalarıyla Abbâsî idaresinin bir parçası haline getirmişlerdir. Bütçe açığının had safhaya ulaştığı Muktedir-Billâh döneminde 295/908'den 320/932 yılına kadar çeşitli reform ve düzenlemelerle ya da cehbezler aracılığıyla bütçe açıkları giderilmeye çalışılmış fakat bu teşebbüsler başarı gösteremediği gibi Abbâsî mali sisteminde çeşitli tahriplere neden olmuştur.

Cehbezler sadece mali sistemde değil, dönemin siyasi olaylarında da yer almışlar ve çoğunlukla birlikte çalıştıkları vezirin azledilmesiyle cezalandırılmışlardır. Bu süreçte ismi geçen iki meşhur Yahudi cehbez Hârûn b. İmrân ve Yûsuf b. Finhâs, İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa gibi vezirlerin en yakın çalışma arkadaşları arasına girmişlerdir ve çocukları kendilerinin bir parçası olduğu bankerlik sistemini uzun yıllar devam ettirmişlerdir. İktisadi zayıflamanın neticesinde bürokrasinin sivil ayağında nüfuzlu bir konum elde eden cehbezler, siyasi kaos ortamında güçlerini korumayı da başarmışlardır. Böylece günümüze kadar gelen finans söz sahipliğinin temellerini Abbâsî hilafetinin sağladığı imkânlarla atmışlardır.

Kaynaklar

- Arslan, İhsan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsiler*, Okur Akademi Yayınları, İstanbul 2014.
- Arslantaş, Nuh, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbâsi ve Fâtimiler Dönemi)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2009.
- Ashtor, Eliyahu, *A Social and Economic History Of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, London 1976.
- Barthold, V. V., *İran Tarihî Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Cehşiyârî, Muhammed b. ‘Abdûs, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-küttâb*, nşr. M. Sakkâ-İ. Ebyârî-A. Sa’lebî, Kahire 1401/1980.
- Cohen, Mark R., *Haç ve Hilal Altında Orta Çağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, Köprü Kitapları, İstanbul 2013.
- Demirci, Mustafa, “Abbâsiler’de Reformcu Bir Bürokrat: Ahmed İbnu’l-Müdebbir’in Toprak ve Vergi Reformları”, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-2*, ed. Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Elazığ 2013.
- Demirci, Mustafa, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke - Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İşyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- ed-Dürî, Abdulazîz, *İslam Kurumları Tarihi*, çev. Kasım Koç, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019,
- ed-Dürî, Abdulazîz, *Târihu’l-İrâkı’l-İktisâdî fi’l-karni’r-râbi’i’l-hicrî*, Matbaatü’l-maârif, Bağdat 1948.
- Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.
- el-Kurtubî, Arîb b. Sa’d, *Sılatu Târihi’t-Taberî*, (*Târihu’t-Taberî*’nin içinde) neşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim, Dârü’l-Ma’ârif, Beyrût 1964.
- el-Mes’ûdî, Ebû’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî, *Mürûcû’z-zeheb ve me’âdinü’l-cevher*, C I-IV, neşr. Yûsuf Es’ad Dâğır, Beyrut 1385/1965.

el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Absenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

es-Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin, *Tuhfetul-ümera fi't-târihu'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Kahire 1958.

es-Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C IX, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1420/2000.

es-Sûlî, Ebubekir Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah, *Abbâru'r-Razi-Billâh ve'l-Muttaki-Lillâh*, thk. J. Heyworth Dunne, Matbaatu's-Sâvî, Mısır 1935.

et-Taberî, Ebî Cağfer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî Târihi'r-rûsul ve'l-mulûk*, C I-XI, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Dâri'l-Ma'arif-i Mısır, Kahire 1380/1960.

et-Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kadî, *Kitâb-ı el-Ferec Bade's-Şidde*, C I, thk. Abbûd eş-Şalecî, Beyrut 1978.

et-Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kadî, *Nişvâru'l-muhâdara ve abbâru'l-muzâkere*, C II, thk. Abbûd eş-Şalecî, Daru's-Sadr, Beyrut 1995.

Fischel, Walter, "The Origin of Banking of Mediaeval Islam: A Contribution to the Economic History of The Jews of Baghdad in the Tenth Century", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2, April 1933.

Goff, Jacques Le, *Ya Paramı Ya Canını Ortaçağda Ekonomi ve Din*, çev. Enes Öztürk, Dergah Yayınları, İstanbul 2021.

Goitein, Shelomo Dov, "Jewish Society and Institutions Under İslam", *Jewish Society Through the Ages*, ed. Haim-Hillel Ben-Sasson-Samuel Ettinger, New York 1969.

Goitein, Shelomo Dov, *Araplar ve Yahudiler Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İz Yayınları, İstanbul 2010.

Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik 295-530/908-1136*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

Heck, Gene W., *Şarلمان, Hz. Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri*, çev. Öznur Özdemir, Albaraka Yayınları, İstanbul 2022.

İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribül-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Kadı Ebû Yüsuf, *Kitâbu'l-Harâç*, çev. Ali Özek, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019.

Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

Koehler, Benedikt, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, çev. İsmail Kurun, Liberte Yayınları, İstanbul 2016.

Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983.

Massignon, M. Louis, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi (La Passion de Hallaj martyr mystique de l'Islam, C I*, çev. İsmet Birkan, Ardıç Yayınları, İstanbul 2006.

Mazaherî, Ali, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınları, İstanbul 1972.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.

Mneymneh, Hassan, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul 2020.

Salehpur, Cemşid, *Ferbengi Câme Farsî be Türki İstanbulî*, Neşrü'l-ilm, İsfahan 1370.

Tabakoğlu, Ahmet, *İslâm İktisadına Giriş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

Terzi, Mustafa Zeki, *Emeviler ve Abbasiler Döneminde Askeri Teşkilat*, Üniversite Yayınları, İstanbul 2021.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Yayınları, Ankara 1988.

Yeniçeri, Celal, "Cehbez", C VII, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

